

**Повернення з небуття:
рукописна та друкована спадщина
дерманського архімандрита Івана Дубовича**

1. Вступ. Волинь в історії письменства та видавничої справи в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст.

Волинь займає визначне місце в історії письменства, видавничої та книжної справи України кінця XVI – середини XVII ст. Саме тут в умовах релігійної боротьби й міжконфесійної конкуренції розкрився талант письменників і науковців з кола визначних представників Православної та Уніатської Церков. Центром інтелектуального й духовного життя православної Волині в згадану добу, без сумніву, був Острог, де працювали Клірик Острозький, Христофор Філалет, Василь Суразький та ін. Твори цих мислителів, видані в острозькій друкарні, стали класикою української давньої літератури; вони згадуються в шкільних програмах з історії України та вивчаються на гуманітарних факультетах вишів як визначні пам'ятки релігійної, філософської та полемічної думки. Відомими також є епізодична видавнича діяльність православних братств у Луцьку і Кременці, а також заходи єпископа Атанасія Пузини з поширення православної релігійної та навчальної літератури серед духовенства його єпархії. Після здобуття незалежності вітчизняні науковці почали звертати увагу на забутих діячів Уніатської Церкви та досліджувати їхню інтелектуальну спадщину. В результаті, науковцям стали відомі не лише полемічні, але й проповідницькі твори Володимирського єпископа Іпатія Потія, а також богословські праці дерманського архімандрита Мелетія Смотрицького.

Проте низка українських унійних діячів Волині, а разом із ними – їхній творчий спадок, досі перебувають у забутті. До таких діячів належить дерманський архімандрит Іван Дубович. Цей талановитий письменник-полеміст і науковець досі не викликав помітного інтересу у вітчизняних та зарубіжних учених. Енциклопедична стаття польського науковця Казимира Ходиніцького, яка побачила світ у кінці 1930-х рр. є, по суті, єдиним дослідженням, в якому була дана спроба зробити загальний огляд життя та діяльності Івана Дубовича. Інші дослідники (вітчизняні й зарубіжні) лише побіжно згадують про окремі епізоди його літературної та релігійної праці.

Запропонована стаття має на меті частково висвітлити обставини життя і діяльність цієї непересічної особистості, а також зробити загальний аналіз його праць, написаних на Волині.

2. Іван Дубович: походження та кар'єра в Уніатській Церкві.

Вважається, що Іван Дубович мав міщанське походження, народився в кінці XVI ст. у Вільні в родині віленського бурмістра [6, с. 436]. Вірогідно, був братом відомого уніатського проповідника й письменника на Білорусі, архімандрита віленського о. Олексія Дубовича. Документів про юнацькі роки, як і про освіту Івана Дубовича, виявити поки що не вдалося. Можна, втім, припустити, що його родина належала до заможних віленських міщан, які на межі XVI-XVII ст. надали енергійну підтримку митрополиту Іпатію Потію у впровадженні унії в столиці Великого князівства Литовського. В такому разі стає зрозумілою успішна кар'єра у З'єднаній Церкві братів Дубовичів, які, будучи міщанами, змогли стати настоятелями багатих монастирів, які тоді передавали переважно шляхтичам. Висловлюємо також припущення, що Іван Дубович на початку XVII ст. належав до унійної громади при монастирі Св. Трійці у Вільні, де познайомився з видатними діячами З'єднаної Церкви – майбутніми владиками Йосифом Рутським (митрополитом Київським) та Йосафатом Кунцевичем (архієпископом Полоцьким). Це може пояснити, чому в подальшому він виконував складні та відповідальні доручення обох згаданих владик.

У нас немає відомостей про те, коли і за яких обставин Іван Дубович отримав духовний сан. Можливо, це відбулось у віленському монастирі Св. Трійці, звідки вийшла більшість діячів першої хвилі василіанського чернецтва. Достеменно відомо, що 1619 р. він уже виконував функції намісника Полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича в Могилеві (Білорусь) [4, с. 170-171]. Уже призначення на відповідну посаду до цього міста досить красномовне. Могилів був великим і багатим торговим центром на східних землях Великого князівства Литовського, де вплив уніатів був мінімальним, а мешканці переважно ставилися до Уніатської Церкви вороже. За таких обставин нагляд за церковним майном у Могилеві Полоцький владика міг доручити лише тому, кому надзвичайно довіряв [3, с. 137]. Про те, що Іван Дубович користувався високою довірою в середовищі уніатської ієрархії, свідчить іще один факт. 1623 р. він прибув до Києва як повноважний представник уніатського митрополита Йосифа Рутського вести переговори з православними єпископами про умови об'єднання Церков на базі створення Київського патріархату. Отже, Іван Дубович належав до еліти своєї Церкви, проінформованої про найважливіші (й певний час приховані від ширшого загалу) стратегічні плани уніатської ієрархії.

Поки не вдалося встановити, як довго перебував Іван Дубович на посаді єпископського намісника в Могилеві. Натомість достеменно відомо, що «білоруський» період його життя і діяльності закінчився 1634 р., коли він, після недовгого перебування на посаді пінського архімандрита, прибув на Волинь [6, с. 436]. Сталося це після смерті дерманського архімандрита Мелетія Смотрицького, який в останній період життя був уніатом. Перед митрополитом Йосифом Рутським постала нагальна потреба призначити нового настоятеля для багатого монастиря в дуже складному і релігійно нестабільному регіоні – Волинському воєводстві. Владика вибрав Івана Дубовича, після чого розпочався новий, «волинський» період життя останнього.

Як настоятель Дерманського монастиря Іван Дубович виявив себе добрим господарником і успішним поширювачем унії. Він також дбав про обнову цієї обителі й, за свідченням о. Касіяна Саковича, завершив будівництво монастирського комплексу, яке розпочав попередній архімандрит о. Мелетій Смотрицький [2, с. 370]. Громадсько-релігійна діяльність Івана Дубовича у волинський період життя пов'язана з проблемою латинізації Василіанського чину, а також зі спробами передати Дерманський монастир римо-католицькому ордену Босих Кармелітів. Про це відклалися документи в актах св. Конгрегації Пропаганди Віри середини 1640-х рр. [10, с. 134, 360, 382-383, 385]. Проте ця тема потребує додаткового дослідження, бо інформація про перехід Івана Дубовича до латинського обряду не зовсім узгоджується з його письменницькою діяльністю, про що йтиметься далі.

В історичній літературі побутує помилкова інформація про смерть Івана Дубовича 1646 р. [6, с. 436-437]. Насправді це сталося значно пізніше, й дерманський архімандрит повною мірою пережив драматичні події в історії Уніатської Церкви на Волині за часів Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Спустошення монастиря та його мастків, руїна унії на Волині, постійні військові тривоги – саме цим були сповнені останні роки життя настоятеля в його зруйнованій обителі. Мабуть, серед хвиль розбурханого моря історії, доля самотнього, загубленого в лісах Волині спустошеного монастиря вже не цікавила сучасників. Ймовірно, саме тому сподвижник та одностудець Йосифа Рутського і Йосафата Кунцевича, дерманський архімандрит Іван Дубович пішов з життя зовсім непомітно – ймовірно, на межі 1655/56 рр [5, с. 13].

3. Друкована спадщина Івана Дубовича.

Літературну та наукову діяльність Іван Дубович розпочав не пізніше, ніж 1627 р. на теренах Білорусі. Саме тоді вийшла друком його проповідь, виголошена на похороні Варвари Нарушевичівни – дружини лідера

уніатів Великого князівства Литовського троцького воєводи Януша Тишкевича. Цей твір засвідчив, що автор на той час був високоосвіченим і талановитим проповідником. Так, у міркуваннях про добру і злу смерть, а також про призначення людини на світі, Іван Дубович виявив неабиякий ораторський талант і знання не лише текстів біблійних книг, але й творів античних авторів [9, с. 9].

Проте повною мірою активність Івана Дубовича як письменника і науковця розгорнулася саме у «волинський» період життя. Можливо, цьому сприяла віддаленість Дерманського монастиря від великих міст, завдяки чому мислитель серед лісів і мальовничих пагорбів мав сприятливу атмосферу для письменницької діяльності. Знаковою подією в цьому сенсі став 1644 р., коли вийшло в світ два видання Івана Дубовича. Спробуємо їх коротко розглянути.

1. «Правдивий календар Христової Церкви» («Kalendarz prawdziwy cerkwi chrystusowey»). Написаний у Дермані й виданий у друкарні оо. василіан у Вільні він стосувався дискусії в тогочасній Уніатській Церкві про доцільність переходу на новий (Григоріанський) календар. Передусім інтерес викликає посвята цієї книги князю Домініку Заславському – патрону Дерманського монастиря та покровителю Івана Дубовича. Вона не стосується власне календарних проблем, а є панегіриком князю та його предкам. Цікаво, що автор наполегливо підкреслює прямий родинний і духовний зв'язок князя-католика з Руссю, акцентує увагу на заслуги його предків з кола видатних представників «руського народу». Щоб підсилити свої слова, Іван Дубович змалював у посвяті образ містичного неба, на якому було урочисто зображено давньоруських князів від Аскольда і Діра до їхніх нащадків, якими, на думку автора, є князі Острозькі та Заславські. Видається важливим, що автор серед давньоруських князів осібно виділив короля Данила Галицького, називаючи його «дідичем руської монархії» та володарем «руського королівства» [8, с. I-IV]. На нашу думку, посвята розкриває важливий аспект національної свідомості дерманського архімандрита, який безпосередньо пов'язував князівську еліту Волині (на прикладі князів Острозьких і Заславських) з князівськими династіями Київської Русі та Галицько-Волинського королівства.

Щодо основної теми (календарної проблеми) слід зазначити, що вона вирішується в душі Католицької Церкви – автор наполягає на тому, що слід виправити старий (юліанський) календар. Крім полемічної (підсумкової) частини роботи, а також огляду календарної проблеми в політиці Церкви, автор помістив огляд розвитку науки про літочислення в античні часи. Привертає увагу ґрунтовна обізнаність Івана Дубовича в історії античної науки, пов'язаної з астрономічними спостереженнями та календарними дослідженнями, не лише в Європі, але й у Єгипті, країнах Близького

Сходу та Індії. Зазначається важливість наукової школи в Александрії та її бібліотеки, яку «оздобив книгами» єгипетський фараон Птоломей; згадуються імена античних учених (філософів, поетів, математиків, астрономів, географів) серед яких – Аристотель, Гомер, Гесіод, Архімед, Фалес, Страбон та ін. [8, с. 1-12]. Загалом праця Івана Дубовича вирізняється високим, як для свого часу, рівнем наукової аргументації й дуже помірним градусом полеміки з опонентами.

2. «Ієрархія або про першість в божій церкві» («*Hierarchia albo o zwierzchnosci w cerkwi bozeye*») написано в Дерманському монастирі й видано в друкарні Львівської єзуїтської академії. Книга належить до полемічної літератури, де з католицьких позицій розглядаються ознаки істинної християнської Церкви. Автор наводить відомі аргументи про першість апостола Петра та римських архієреїв, а також обґрунтовує католицький погляд на сутність єдності Церкви. Натомість особливістю цієї праці є досить розлогий розділ про історію Київської митрополії та її зв'язки з Апостольським Престолом. Іван Дубович дотримувався поширеної в той час концепції про три етапи хрещення Русі (Аскольдове, княгині Ольги та князя Володимира), наводячи для її підтвердження розлогі витяги з різних хронік. Особливу увагу автор приділив першому (Аскольдовому) хрещенню Русі, навівши низку літописних свідчень про ці події, зокрема сюжет про неопалиме Євангеліє [7, с. 167-172]. Інтерес Івана Дубовича до вітчизняної історії виявився також у наведенні списку київських митрополитів, причому деякі з них мали досить розлогі біографічні довідки.

Полемічна складова твору витримана в спокійному дусі, але водночас свідчить про складне співвідношення національної та релігійної складової в свідомості автора. Будучи апологетом унії та «руської» державної князівської традиції він, водночас, неоднозначно оцінював наслідки латинізації українсько-білоруської шляхти. Тему цю було порушено ще в знаменитому «Треносі» Мелетія Смотрицького (1610 р.), де наводився розлогий список шляхетських родів, які залишили православ'я та перейшли до римо-католицизму. У 1640-х рр. ця проблема залишалась актуальною і болісною для православного суспільства України та Білорусі. Іван Дубович навів «список Смотрицького» зі своїми коментарями, наголошуючи, що православні самі винні у цих втратах. З цього приводу він, зокрема, писав: «...радше радіємо, що не в грецькому набоженстві вони перебувають, але в церкві божій, і певнішими є в питанні вічного спасіння, ніж тоді, коли їхні родини були в схизмі й під керівництвом духовенства грецького – сонного і невченого»¹. Ця очевидна суперечність між національною та релігійною

¹«...raczej cieszymy się, gdyż lubo nie w graeckim znajduią się nabożeństwo, ale w kościele bożym, y pewnieyszemi są zbawienia wiecznego, niż kiedy te domy były w shizmie, y pod rządem duchowieństwa ospałego y nieuczzonego graeckiego» [7, с. 192-193].

свідомістю була особливістю світосприйняття не лише Івана Дубовича, а й значної частини уніатської еліти України та Білорусі кінця XVI – першої половини XVII ст., яка опинилася на перехресті католицької європейської культури та православної духовної традиції.

Деякі вітчизняні та зарубіжні науковці вважали Івана Дубовича автором ще однієї книги – «Образ православної церкви» («Obraz prawosławnej cerkwi» 1645 р.), в якій містилася гостра критика полемічної праці К. Саковича «Перспектива», спрямованої проти як православних, так і уніатів. Посилання на відповідну розвідку Івана Дубовича міститься навіть у «Літосі» Київського митрополита Петра Могили. Втім, його авторство згаданого твору є дуже сумнівним. По-перше, книги під відповідною назвою досі не виявлено, тому її аналіз (зокрема й щодо авторства) наразі неможливий. По-друге, сам Іван Дубович заперечував свою причетність до написання будь-яких книг, спрямованих проти Касіяна Саковича, і навіть вніс з цього приводу протестацію до Луцького гродського суду [6, с. 437]. Поки що ми змушені констатувати, що питання про авторство книги «Образ православної церкви» лишається відкритим і потребує спеціальних досліджень.

4. Рукописні твори Івана Дубовича, їхня доля.

Крім друкованих праць Іван Дубович залишив рукописну спадщину, яку ретельно зберігав під час неодноразових пограбувань та погромів монастиря в часи військових лихоліть. 1639 р. датується його розгорнутий рукописний твір на 586 сторінках під назвою «Захист соборної апостольської церкви від усіх еретиків». Його зміст дає нам підстави припускати, що це – перший, розширений варіант згаданої книги «Ієрархія» (1644), яка, ймовірно, вийшла в світ у скороченій версії. Рукопис на 824 сторінках під умовною назвою «Хроніка або сумаріуш» датується 1646 р. Містить дані з всесвітньої історії Церкви та історії Польщі з 34 по 1600 р. на підставі праць Кромера, Стрийковського, Більського та інших авторів. Зауважимо, що Казимір Ходиніцький досить скептично оцінював цінність цього рукопису. З цього приводу він, зокрема, писав: «Не має жодної вартості навіть до історії Уніатської Церкви і свідчить лише про історичні зацікавлення Дубовича, який старанно укладав списки імператорів, королів, генеалогічні таблиці, тощо»². Лишаємо без коментарів згадану характеристику. Зазначимо лише, що після смерті дерманського архімандрита його рукописи перебували в руках різних осіб, і їх використовували пізніші уніатські хроністи³. Особливо багато

²«Nie posiada żadnej wartości nawet do dziejów Kościoła unickiego, świadczy jedynie o zainteresowaniach historycznych D-a, który starannie układał spisy cesarzy, królów, tablice genealogiczne itd» [6, с. 437].

³Відомо, наприклад, що «Хроніка» Івана Дубовича була використана у складанні

значив для науки недатований рукопис невстановленого обсягу під назвою «Спосіб щоденного розмислу». Згідно з інвентарним описом цей твір був медитаціями, писаними староукраїнською мовою в дусі католицизму з численними полонізмами й латинізмами. Пам'ятка ця була, без сумніву, унікальна, оскільки давала можливість уявити щоденні приватні релігійні практики дерманського архімандрита.

На жаль, рукописи Дубовича (обсягом щонайменше 1,5 тис. аркушів) які в 1930-х рр. зберігалися в «бібліотеці народовій» м. Варшави, вважаються на сьогодні втраченими. Останнім і, можливо, навіть єдиним дослідником, який працював з ними, був польський науковець Казимір Ходиніцький. Проте він не виявив інтересу до історичної та релігійної свідомості дерманського архімандрита, і рукописну спадщину останнього так і не дослідили до початку Другої світової війни. В подальшому рукописні твори, врятовані в часи військових лихоліть XVII ст., загинули у вогні варшавського повстання 1944 р. Разом із ними втрачено й можливість ґрунтовно дослідити внутрішній світ видатного представника уніатської українсько-білоруської еліти першого поунійного покоління.

5. Висновки.

Дерманський архімандрит Іван Дубович був одним з інтелектуалів Уніатської Церкви першого етапу її історії. Тісно співпрацюючи з митрополитом Йосифом Рутським та архієпископом Йосафатом Кунцевичем, він відіграв помітну роль у поширенні унії на просторах Білорусі та Волині. Як високоосвічена людина, Іван Дубович багато часу і сил віддав письменницькій діяльності, зарекомендував себе як талановитий проповідник, науковець і полеміст. Для свого часу він, без сумніву, був не лише фаховим богословом, але й спеціалістом з античної історії, філософії та літератури. Ці знання успішно використовувалися при написанні як проповідей та панегіриків, так і наукових та полемічних творів.

Писемна й рукописна спадщина засвідчують, що Іван Дубович глибоко усвідомлював зв'язок сучасної йому України з державним минулим Київської Русі та Галицько-Волинського королівства. Водночас він, як і низка його сучасників, опинилися перед суперечностями між цінностями національної та релігійної свідомості. З праць Івана Дубовича випливає, що католицький світогляд їхнього автора домінував над об'єктивними потребами національного розвитку власного народу; тому Іван Дубович, будучи апологетом унії, спокійно ставився до латинізації української

літопису Супрасльського монастиря, про що прямо згадується в цій пам'ятці. Там же знаходимо згадку, що певний час рукопис дерманського архімандрита перебував у ченця Литовської провінції Василіанського чину о. Кашиця [1, с. 2].

еліти. Очевидно, в умовах XVII ст. цьому сприяло також його покликання як ченця і людини, про яке він писав у посвяті до князя Владислава Заславського: «Не несучи, Ясновельможний князю, за данину те, чого не маю і не можу принести; але несучи те, що дозволяють мені мої слабкі сили, а також те, що наука, як працююча бджілка, нести мені доручила. А щоб не по землі повзати, шукаючи людської слави від моєї праці, подався я до Неба, бажаючи бути і жити в Небі, і від одного Неба мати похвалу, ніж від ста тисяч земних Крассів, Демосфенів чи Цицеронів»⁴.

Джерела та література

1. Археографический сборник документов относящийся к истории северо-западной Руси. – Т. IX. – Вильна : печатня Блюмовича, 1870. – 487 с.
2. Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. IX. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – 446 с.
3. Довбищенко М. Епізоди з історії унії в Могилеві (малодосліджені аспекти релігійних рухів на Білорусі кінця XVI – першої половини XVII ст.) / Михайло Довбищенко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – 2003. – С. 136–151.
4. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. 1. – СПб. : Синодальная типография, 1897. – 502+IV с.
5. ЦДАК України, ф. 2072, оп. 1, спр. 62, 13 арк.
6. Chodźnicki K. Dubowicz Jan / Kazimierz Chodźnicki // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1939-46. – Т. 5. – 1939/46 – S. 436-437.
7. Dubowicz I. Hierarchia albo o zwierzchnosci w cerkwi bozoy / Ian Dubowicz. – Lwów : w drukarni colleg. Societatis Jezu, 1944. – 261 s.
8. Dubowicz I. Kalendarz prawdziwy cerkwi chrystusowey / Ian Dubowicz. – Wilna : w drukarni oycow bazilianow monast. s. Troyce, 1644. – IV+92 s.
9. Dubowicz I. Kazanie na pogrzebie jasnie wielmożney paniey Barbary Naruszewiczowny / Ian Dubowicz. – Wilna, 1627. – 40 s.
10. Monumenta Ucrainae Historica. – Vol. XI. – Romae, 1974. – 648 p.

⁴«Nie niosęc Iaśnie Oświecone xiężę za dań iaka tego czego nie mam i nie zmożę, ale co siły moje blahe długa a pilna nauka iako pszczolka prze mile trudy swoje, niesc rozkazala; a żebym się nie po ziemi czołgaiąc saworow ludzkich y błędny chwalek z pracy moiey szukał, do Niebam się udał, w Niebie być y żyć y pewnieysze od jednego Nieba zalecenie, a niżeli od sta tysięcy ziemskich Krassow, Demostenesow, Ciceronow» [8, c. 1].